

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Гаврилюк Тетяни Вікторівни

"Християнська антропологія в її сучасних трансформаціях",

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук

за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

1. Актуальність теми дисертації

Питання про сутність людини відвічно турбувало мислителів усіх епох та країн. Не існує жодної культури, жодної релігії, жодної філософської концепції, яка би не сформувала цілісної антропологічної системи, або яка б не перейняла таку систему від своїх попередників. Специфічна антропологічна концепція стоїть також у центрі християнського віровчення. В основі християнства знаходиться вчення про спасіння людини Христом, який будучи Богом, став людиною. Щоби розкрити християнську сотеріологію (вчення про спасіння), необхідно дефініювати саму людину. Інакше геть не зрозумілим залишатиметься, кого і від чого Христос спасав. Християнська антропологія складна, оскільки вона ґрунтується на біблійному осмисленні людської сутності, вираженій за посередництвом численних запозичень з античної філософії. Християнські мислителі завжди усвідомлювали розрізнення між керигмою, тобто Словом Божим, викладеним у Святому Письмі, та її зовнішнім вираженням, або інкультураційним поясом, завдяки якому керигма стає доступною. Оскільки одним із центральних понять у християнському віровченні є людина, то саме вона займала і займає ключове місце у християнському богослов'ї. Зі зміною епох міняється інкультураційний пояс богословських виражень, зберігаючи незмінною керигму. XX-XXI століття – це період масштабних цивілізаційних змін, які не могли не спричинити зміни інкультураційного поясу. Дві світові війни, зміни політичної карти, культурні пертурбації змусили християн переосмислити форми вираження керигми, оскільки дотеперішні формулювання виявилися незрозумілими в нових реаліях.

До ХХ століття християнство трьох конфесійних груп – католики, православні та протестанти – уже сформували власні богословські традиції, тому й переосмислювати їх довелося кожному по-своєму. Без усвідомлення цих змін богословських акцентів незрозумілою залишиться сучасна культура. Якісний аналіз змін у богословському дискурсі є нагальним для розвитку релігієзнавчої науки як в Україні, так і світі. Повне вивчення цієї проблеми вимагає численних і багатогранних досліджень, які ще довго зберігатимуть свою актуальність в силу складності та широкоплановості проблеми. Гаврилюк Тетяна Вікторівна обрала один із центральних і найскладніших сегментів богословського дискурсу сучасності – антропологію. Представлена дисертація присвячена вивченню досягнень новітньої богословської антропології у всіх трьох конфесійних групах християнства. Такий підхід не тільки відповідає суто професійному інтересу вітчизняного релігієзнавчого наукового співтовариства, а й вимогам часу та державним інтересам в царині пошуків взаємного порозуміння та екуменічного діалогу між українськими конфесіями. Релігійна ситуація в Україні унікальна. Усі три конфесійні групи – католики, православні та протестанти – представлені у вітчизняному суспільстві приблизно однаково, а тому екуменічний діалог між християнськими конфесіями вимагає глибокого знання доктринальних нюансів усіх їх. Антропологія є чи не найоптимальнішою платформою для пошуку порозуміння, оскільки відмінності в антропологічному богослов'ї різних конфесій, хоч і існують, все ж є не суперечними, а взаємодоповнюючими. Докторська дисертація Тетяни Гаврилюк є найретельнішим порівняльним дослідженням здобутків у богословській антропології різних богословських конфесій, яке з'явилося в українському академічному релігієзнавстві. Актуальність теми дослідження та предмету дисертації не викликає сумнівів.

2. Виконання поставлених завдань

Поставлена перед дослідженням мета, а саме "філософсько-релігієзнавчий аналіз трансформацій християнського вчення про людину в другій половині

XX – початку XXI століття" [С. 6], а також завдання, які впливають із поставленої мети [С. 6-7] сформульовані доречно та відповідають потребам сучасного наукового дискурсу. Мета і завдання роботи досягнуті.

Зокрема першим завданням, поставленим у дисертації було "дати загальну характеристику християнської антропології як галузі філософського, релігієзнавчого та богословського знання" [С. 6]. Результатом дослідження, покликаного виконати це завдання, став висновок дослідниці, в якому вона довела дві істотні риси християнської антропології, а саме: 1) християнські уявлення про людину є не постановкою питання, а завершеною релігійною доктриною, яка характеризується догматичними ознаками [С. 9, 53, 105, 349]; 2) окремі елементи тлумачення сутності людини в різних християнських конфесіях різняться між собою, а тому християнська антропологія є конфесійно диференційованою [С. 9, 53- 56, 349]. Обидві тези є слушними та доведеними впродовж дисертаційного дослідження. Другим і третім завданнями роботи постає "визначити темпоральні межі сучасності в контексті актуальних для сьогодення антропологічних запитів" і "встановити за посередництва релігієзнавчого аналізу основні етапи та закономірності розвитку сучасної християнської антропології" [С. 6]. До виконання цього завдання дисертантка підійшла дуже ретельно, адже ж їй потрібно було не тільки окреслити періодизацію християнської антропологічної думки новітньої епохи, а й дати цій періодизації вичерпне обґрунтування. Дослідниця розділила розвиток новітньої антропологічної думки християнства на три етапи: до середини 50-х років, 50-90 роки, початок XXI століття [С. 10, 349]. За критерій періодизації обрано роль людини в контексті богословського дискурсу. Дисертантка слушно вважає, що перший період характеризується антропологічним песимізмом [С. 56 - 57, 349]. Це й не дивно, позаяк саме в цей період відбулися дві світові війни, численні революції, зміни політичної мапи світу, загальне розчарування та глибоке переживання вселюдської трагедії, які не могли не відбитися на християнському осмисленні людини. Другий період, на думку дослідниці, з якою важко не погодитися, є жваве використання в богословському дискурсі філософського

категоріально-понятійного апарату [С. 349]. Третій етап – це період намагань побудувати екуменічний діалог на основі спільних для всього християнства уявлень про людину [С. 56-76]. Якщо обґрунтування часових рамок двох перших періодів впливають із аналізу загальноцивілізаційних процесів, то характеристика третього періоду, яку дала дослідниця, є очевидною новизною. Досі до цього висновку напевне найближче підійшов Ганс Кюнг, який, переймаючи термінологію з науковометодологічної концепції Томаса Куна, характеризував сучасність як екуменічну парадигму богословської думки. Однак він не сягнув до аналізу структури цієї парадигми. У представленій дисертації такий сміливий крок зроблений. Розпрацюванням теорії про антропологічний характер екуменічної парадигми дослідниця дає інноваційний імпульс для подальших богословських та релігієзнавчих розмислів.

Четверте завдання, поставлене дослідницею перед своєю дисертацією, є "проаналізувати основні напрями досліджень християнської антропології академічним релігієзнавством" [С. 6]. Виконуючи його, дисертантка дійшла до розрізнення понять "релігійна антропологія" та "антропологія релігії" [С. 9, 53, 349], де під "антропологією релігії" дослідниця розуміє окрему галузь релігієзнавчих досліджень, предметом яких є людина, а під "релігійною антропологією" – галузь богословських досліджень, предметом яких знову ж таки є людина. П'ятим завданням дисертації є окреслення характеристик православної антропології. Виконанню цього завдання присвячений другий розділ дисертації. Дослідниця слушно розмежувала основні школи православної антропології, а саме неопатристику, в основі якої стоять ідеї та взірці, сформовані Отцями Церкви [С. 111 - 114], та літургійне відродження, в центрі якого стоїть осмислення людської сутності в літургійному контексті [С. 116-117]. Важливим елементом дисертації є наголос на доробку вітчизняних православних мислителів, зокрема роботах Патріарха Філарета Денисенка [С. 118, 155-157]. Більшість схожих дисертацій, в яких проводиться аналіз християнської думки, зосереджуються на зарубіжних авторах, залишаючи доробок співвітчизників поза увагою. З цього огляду представлена дисертація, в

якій українські мислителі знайшли своє місце, заслуговує епітету інноваційної. Шосте завдання стосується визначення основних рис католицької антропології. Дослідниця обґрунтовує думку про "антропологічний поворот" у католицькому богослов'ї [С. 4, 76, 107, 350]. З цією тезою я не можу погодитися, оскільки вона постулюється й у моїх дослідженнях. Людина стала основною темою католицького богословського дискурсу; цій основній лінії підпорядковуються всі інші царини сучасного католицького богослов'я. Сьоме завдання дисертації, присвячене пошуку основних рис протестантської антропології, логічно випливає із попередніх. Дослідниця виділяє три парадигми сучасної протестантської антропології [С. 13], а саме: класичну, в якій людина через гріхопадіння втратила божественне начало в собі й тепер потребує особливого Божого втручання задля свого спасіння; модерну, в якій людина описується оптимістично та наділяється відповідальністю за історію; секулярну, в якій наголос робиться на активній ролі людини у структурі буття [С. 349].

Восьме завдання – "виявити логіку розвитку сучасної християнської антропології, оцінити можливості її впливу на подолання антропологічної кризи сучасності" [С. 7]. Вирішення цього завдання простежується впродовж усієї дисертації. Однак, у ньому наявна імпліцитна теза про існування антропологічної кризи. Це теза стала лейтмотивом дисертації. Антропологічна криза розуміється дослідницею не як екстраординарний негативний феномен, а радше як необхідність постійного переосмислення природи людини у світлі перманентних культурних змін. Саме в контексті антропологічної кризи дисертантка проводить аналіз феномену людини на ключових сторінках дисертації [С. 57, 65, 77, 94-45, 104, 113, 132, 166, 169 і далі]. Дев'яте завдання дисертації – "виявити місце і роль сучасної християнської антропології в міжрелігійному та міжкультурному діалозі" [С. 7] – містить в собі найяскравіше виражений практичний момент. Міжрелігійний та міжкультурний діалог є найнеобхіднішою складовою подальшого існування сучасної цивілізації. Більшість воєнних, політичних та культурних конфліктів сучасності мають, якщо й не пряму, то принаймні побічну релігійну складову. Зазвичай релігійний

аспект конфліктів сучасності є штучно сформованим оправданням агресії. Однак, якщо цей аспект декларується, то це означає, що діалог між релігіями і культурами світу є геть незадовільним. Для уможливлення такого діалогу необхідно віднайти спільну для всіх культур та релігій площину, на яку такий діалог зможе опертися. До того ж ця площина повинна бути рівноцінно важливою для усіх. Поставленим перед собою завданням дисертантка намагається віднайти таку площину. На її переконання темою, спроможною однаково зацікавити усіх, є людина. Ми не можемо передбачати прикладних наслідків ґрунтування міжрелігійного та міжкультурного діалогу на антропологічній площині, але й, з іншого боку, ми не можемо не погодитися з дослідницею в тому, що саме ця тема "постає новою основою для побудови межрелігійного діалогу" [С. 14], а антропологічні розмисли вже сьогодні "служують суттєвим базисом для діалогу Католицької церкви з іншими релігійними традиціями і навіть атеїзмом" [С. 258]. Десяте завдання – "розкрити парадигмальне ядро сучасного християнського вчення про людину ХХ-ХХІ ст." [С.7] – є, на нашу думку, ключовим, оскільки воно стимулює розкрити основу осмислення людської сутності в контексті християнської думки усіх християнських конфесій. Оскільки людина є неохопним, невичерпним та недифінітивним феноменом, годі й у представленій дисертації шукати відповіді на це питання. Така відповідь не можлива у принципі. Однак незаперечною заслугою дослідниці є те, що вона довела, що центральним ключем для осмислення людини усіх християнських конфесій сучасності є сприйняття людини у контексті любові. Християнство ґрунтується на тому, що Бог створив людину з любові для того, щоби людина любила Бога. Звідси випливає основний принцип між людських відносин у всіх їхніх вимірах.

Підсумовуючи аналіз виконання завдань, поставлених у дисертації, робимо висновок, що завдання виконані в повному обсязі, а висновки дослідження отримали достатнє обґрунтування.

3. Зауваження та недоліки роботи

Незважаючи на всі позитивні сторони дисертації Гаширилюк Т.В., дослідження містить також деякі недоопрацювання. Незважаючи на те, що ці недоліки не впливають на актуальність, високу якість, повне виконання поставлених завдань та наявну новизну, вони все ж залишають відкритими деякі питання, вивчення яких збагатило б роботу.

1. Дисертація присвячена християнській антропології. Загальновідомо, що християнське віровчення ґрунтується на Біблії, черпає з неї не тільки основні догми віри, а й встановлює рамки для осмислення дійсності по-християнськи. А царині антропології Біблія дає чіткі доктринальні рамки, викладені в описі сотворення людини, гріхопадіння (перші глави книги Буття) та спасіння і обоження (Новий Завіт). Біблійний опис сотворення людини також вносить чітку термінологію, яка склала основу християнської антропології. Зокрема центральними для християнської антропології є поняття "образ Божий" та "подоба Бога". У Біблії сказано: "І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою..." [Буття 1:26], а також: "І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив..." [Буття 1:27] (Переклад І. Огієнка). Ці цитати чітко показують, що, відповідно до біблійного опису, Божим задумом щодо людини є те, щоби вона була на Божий образ і подобу, проте Бог створює її лише на Свій образ. Цей пасаж викликав жваві міркування Отців Церкви, які його тлумачили так: Божий образ – це задатки, даровані Богом людині, частина Божества, вкладає в людську сутність, а подоба – це ціль духовного життя, уподібнення до Бога, завдання, яке людина повинна виконати, реалізуючи образ Божий у собі. На жаль, в дисертації аналіз біблійної антропології, оснований на відмінностях образу і подоби Божих, відсутній. Оскільки християнська антропологія без біблійної неможлива, то й оминання біблійного бачення людини в дисертації спричинило певну термінологічну плутанину.

Зокрема, дисертантка пише: "Він наділяє людину своїм образом та подобою" [С. 18], "Оскільки Бог нематеріальний та безсмертний, він створює таку ж душу за своїм образом та подобою" [С. 28], "Християнська антропологія – це вчення

про людину як образ та подобу Бога" [С. 54], "створена за образом та подобою Бога" [С. 73] тощо. Немає підстав вважати, що дослідниця повністю оминула біблійне розрізнення образу та подоби, позаяк вона правильно дефініює ці поняття: "Образ означає здібності, якими Бог наділяє кожну людину, а подобу людина повинна здобути" [С. 48]. Однак наявність термінологічної плутанини в цьому аспекті аналізу християнської антропології показує, що ці міркування не знайшли в роботі достатнього розвитку. Якщо б дослідниця знайшла у своїй дисертації місце принаймні для стислого викладу основ біблійної термінології вона б уникнула цих неточностей в подальшому. Також вона могла побачити здобутки сучасних богословів не тільки як відповідники новітній культурі, а як логічні висновки біблійних засновків. Наприклад, антропологія Карла Ранера, і особливо його основне поняття "надприродний екзистенціал", на який зсилається дослідниця [С. 213], важко зрозуміле без біблійного розрізнення образу і подоби, оскільки поняття "надприродний екзистенціал" є нічим іншим, як сучасним окресленням динаміки від образу до подоби.

2. В дисертації майже не відображені доробки українських богословів. Звичайно, цілісної антропологічної концепції в українському богослов'ї сформовано не було. Однак хибно вважати, що українські провідники християнської думки не задавали собі питання про сутність людини. Їхні роздуми не тільки цікаві, а й важливі для вітчизняної ментальності. ХХ століття для українців було дуже складне: війни та радянська окупація розкидали українців по всьому світі. Втім вони продовжували писати цікаві роботи. Сьогодні Україна стала унікальним тереном зустрічі католицької, православної та протестантської традицій, які тут представлені майже однаково. Тому осмислення здобутків різних християнських концепцій в Україні та діаспорі було б неоціненним внеском у вітчизняну науку. В дисертації, однак, присутній аналіз робіт лише Глави УПЦ КП Філарета Денисенка. Усі інші вітчизняні автори, які згадуються у дисертації, є дослідниками, але не презентаторами християнської думки. Імена Й. Сліпого, І. Ортинського, Л. Гузара, С. Шевчука, М. Димида,

П. Галадзи, А. Чировського, А. Онуферка, С. Мудрого та інших надали б роботі високого рівня актуальності для українських реалій.

3. В дисертації проведено розрізнення понять "релігійна антропологія" і "антропологія релігії". Це розрізнення навіть включене в перелік елементів новизни, які виносяться на захист [С. 9]. Звичайно дослідниця має право вважати, що ці два поняття розкривають різні змістові навантаження. Однак таке твердження видається дуже сумнівним, і нам важко з ним погодитися. На думку дисертантки, антропологія релігії – це релігієзнавча дисципліна, а релігійна антропологія – богословська дисципліна. Однак, об'єктом одного та іншого є людина; предметом обох дисциплін є людина в її релігійному осмисленні. Чим саме вони відрізняються – залишається незрозумілим. Дослідниця опирається на міф про те, що релігієзнавство в ході осмислення релігійних феноменів ґрунтується на чистій об'єктивності, конфесійній незаангажованості тощо. Релігієзнавство у такому розумінні видається за якусь метамову релігії. Важко повірити, що насправді існують настільки "безпристрасні" релігієзнавці, позбавлені власних вподобань та поглядів. А якщо б такі й були, то, гадаю, вони були б дуже нецікавими. ХХІ століття має за своїми плечима науково-методологічні дослідження Ф. Бекона, Т. Куна, Л. Флека та інших, які чітко довели, що будь-який науковий погляд обов'язково буде чітко обрамлений дослідницькою парадигмою.

Вказані зауваження покликані звернути увагу дисертантки на ті аспекти нею обраної теми, яких не торкнувся її аналіз. Однак вони не зменшують очевидної наукової цінності дисертації загалом.

4. Висновок

Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені дисертанткою у монографії та достатній кількості публікацій. Кількість та якість публікацій відповідають офіційним вимогам ДАК МОН України щодо апробації та поширення результатів дисертаційних досліджень, а також традиціям, що

склалися в українській науковій практиці. Також дисертація була достатньо апробована в рамках наукових конференцій. Дисертація Гаврилюк Тетяни Вікторівни "Християнська антропологія в її сучасних трансформаціях" є завершеною науковою працею, що присвячена актуальній проблемі сучасного релігієзнавства, і містить нові, науково обґрунтовані теоретичні результати.

Загальні висновки дисертації корелюють з відповідними висновками підрозділів роботи; дисертантка виважено оцінила теоретичну і практичну значимість отриманих результатів. За структурою та оформленням автореферат дисертації цілком відповідає встановленим критеріям до таких робіт; зміст автореферату є ідентичним щодо основних положень дисертаційного дослідження.

В цілому робота відповідає чинним вимогам до докторських дисертацій, а її автор – Гаврилюк Т.В. заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент:

доктор філософських наук,
доцент кафедри філософії Київського
університету імені Бориса Грінченка

Шепетяк О.М.

